

Xalqın maariflənməsinə, tərəqqisində misilsiz xidmətləri olan görkəmli ziyalılarının müstəsna xidmətləri olmuşdur. Millətin qayğıları və azadlığı üçün çalışan, onu azad gələcəyə qovuşdurmağa can atan bu ziyalılar əzab və əziyyətlərlə qarşılaşsalar da öz əqidə və məsələləri uğrunda mübarizə apararaq tarixdə özlərinə əbədi iz qoymuşlar. Milli özünüdərk ədəbi prosesdəki rolunu çağdaş elmi-nəzəri prinsiplərə əsaslanan meyarlarla yeni təfəkkür işığında araşdırmağa cəlb etmək aktual problemlərdən biridir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim,

filologiya elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, professor Timuçin Əfəndiyev yeni kitabında ("Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə" Bakı, Azərəşr, 2021) ədəbi-ictimai fikrimizin müəyyən bir mərhələsində xalqın formalaşması prosesində milli özünüdərk inkişaf yolu, prosesləri, milli şüur və milli ideya məsələlərindəki rolunu araşdırır.

Monoqrafiyada M.F.Axundzadə, C.Əfqani, H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Şahtaxtılı, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacəbəyli kimi fikir adamlarının əsərlərinə və düşüncələrinə milli özünüdərk kontekstindən yanaşılır. Ümumbəşəri dəyərlər sistemində milli-mənəvi özünüdərk ölçüyəgəlməz rolunu xüsusi qeyd edən müəllif bu prosesin ədəbi düşüncədə də öz əksini tapdığını sərgiləyir. Başlanğıcını ta qədimdən götürən bu proses XIX əsrin əvvəllərində intensiv xarakter almış və milli özünüdərk bədi düşüncədə yeni mərhələsi başlamışdır. Xüsusilə bu proses Azərbaycan maarifçilərinin fəaliyyətində və əsərlərində ağıla söykənərək maarifçilik istiqamətinə yön almışdır. Maarifçilərdən A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqışını bilik, elm və mədəniyyətin yayılmasının maarifçilik işində milli özünüdərk təhsil və məktəbdən keçdiyini ilk dərk edənlərdən olmuşdur. Onları düşündürən xalqın taleyi, onun mənəvi yüksəlişi, milli şüuru və milli yaddaşı idi. Onların nəzərində milli özünüdərk həm də milli "mən"-i mənimsəməklə bağlıdır. Milli özünüdərk millətin əsas göstəriciləri sırasındadır. Özünüdərk mədəniyyətə ilgili millət üçün yüksək önəm daşıyan əlamətlərdən biridir. Tədqiqatçıdır ki, professor Timuçin Əfəndiyevin monoqrafiyasında zəngin və geniş bir dövrün -XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərk problemi məntiqli şəkildə öz əksini tapıb.

Dörd fəsildə ibarət olan monoqrafiyanın ön sözündə müəllif əsəri yazmaqda əsas məqsədini açıqlayır: "Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinin baş verməsində ədəbi-bədi düşüncənin ölçüyəgəlməz rolu olmuşdur. Milli ideya və milli müstəqilliyə gedən yol əvvəlcə milli şüurun oyanması, formalaşması sayəsində baş vermişdir. Milli özünüdərk xalq düşüncəsində və siyasi-ictimai həyatında uzun bir yol keçərək özünün milli dövlətini yaratmasının və ideologiyasını formalaşdırmasının şahidi olur. Monoqrafiyanı yazmaqda əsas məqsəd milli özünüdərk xalqın düşüncəsində, həyatında, təfəkküründə oynadığı rolu

nəzərdən keçirmək, özünüdərk bədi düşüncədəki təzahür komponentlərini araşdırmaqdır". Müəllifə görə milli özünüdərk xalq bir millət olaraq formalaşmasının ən mühüm aspektlərindən biri kimi çıxış edir.

Monoqrafiyanın

birinci fəslə "XIX əsrin ikinci yarısında ədəbi, ictimai proseslər özünüdərk ədəbi mərhələsi kimi" adlanır. Səkkiz bölümü əhatələyən bu fəsildə özünüdərk mənəvi və qaynaqları, M.F.Axundzadə yaradıcılığında milli intibah ideyaları, milli teatrın yaranmasında özünüdərk problemləri, milli mətbuatda və "Kaspi" qəzetində özünüdərk məsələləri, H.Zərdabinin milli oyanma prosesində rolu və ideya məsələsi araşdırılır. M.F.Axundzadə komediyalarını xalqın milli ictimai şüurunun formalaşmasını praktik şəkildə həyata keçirən ilk bədi mətn nümunələri kimi qiymətləndirir və bədi düşüncədə xalqın özünüdərk etməsi prosesini onun komediyalarının

rində milli özünüdərk" adlanır. Bu fəsil də özlüyündə yeddi bölümü əhatələyir. "Ədəbi ictimai prosesdə özünüdərk; ümmətçilikdən millətçiliyə" bölümündə N.Nərimanovun "Bahadır və Sona", Zeynalabidin Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" romanlarının təhlilinə geniş yer verilir. Qeyd edilir ki, N.Nərimanov millət sözünü qəhrəmanın aydın proqramına çevirən ilk yazıçılarımızdan biridir. Bu fəsildə qeyd edilir ki, özünüdərkətmənin

Milli özünüdərk ədəbi kontekstdə

start götürməsi ilə sərgiləyir. M.F.Axundzadə dramaturgiyasında xalq özünü görür, özünü tanıyır və özünə gülürdü. Bu əsərlərdə milli oyanışa, milli özünüdərkə və milli mənlilik şüurunun inkişafına xüsusi yer verilir. M.F.Axundzadə şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə məktublarının birində öz komediyalarını nəzərdə tutaraq yazırdı: "Bu əsərləri yazmaqda məqsədim öz xalqımı Avropada məlum olan dram və teatr sənəti ilə tanış etmək idi, bəlkə, mənim başqa həmvətənlərim də son dərəcə faydalı olan bu gözəl sənətin şərtləri və tələbatı ilə tanış olub, bu cür əsərlər yazmağa başlasınlar". M.F.Axundzadənin əlifba dəyişdirmək ideyasına böyük önəm verən müəllif əlifba dəyişimini Şərqi xalqların çağdaş sivilizasiya ilə ayaqlaşması, xalqın tərəqqi etməsi istəyi ilə bağlayır.

Teatrı milli-mənəvi dəyərlər

konstekstində insanların özünüdərk prosesinə ən güclü təsir edən biləcəklərindən biri hesab edən müəllif həm də onu milli "mən"-i formalaşdırmaq üçün mühüm faktorlardan sayır. Müəllif qeyd edir ki, teatr yalnız cəmiyyəti yeni ideyalar və ideallarla təmin etmir, həm də xalqın milli etnogenezini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini müxtəlif boyalarla təqdim edir, dünyagörüşünü formalaşdırır. T.Əfəndiyev çəşidli qaynaqlara istinadən vurğulayır ki, milli "mən" şüurunun formalaşması həm də milli mətbuatın yaranmasından və inkişaf xəttindən keçir. H.Zərdabi millətin mədəni səviyyəsinin artması üçün məktəblərin açılmasını, təhsil alınmasını vacib faktorlardan biri hesab edirdi. O, "Əkinçi" qəzeti ilə dövrün yeniliklərini xalqın şüuruna yeritməyə çalışırdı, çünki inkişafı, tərəqqini yenilikdə görürdü. Bu fəsildə xalqın milli özünüdərkində M.Şahtaxtılıın və "Kaspi" qəzetinin rolu da elmi araşdırmağa cəlb edilir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslə "XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllər

ən böyük faktorlarından biri Millət və Vətən anlayışlarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsidir. Burada C.Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" tragikomedyası" elmi-nəzəri təhlillər əsasında, tarixilik və müasirlik mövqeyindən geniş təhlil olunur. Müəllif belə bir elmi qənaətə gəlir ki, C.Məmmədquluzadənin publisistikasının ana xətti olan Vətən, Millət və Dil triadasının dramaturgiya yaradıcılığında özünün ən yüksək bədi zirvəsinə çatdığını görürük. "Ü.Hacəbəyli publisistikasında milli özünüdərk problemləri" bölümündə görkəmli bəstəkar, musiqişünas və komediografin felyeton yaradıcılığında xalqın milli kimliyi və özünüdərk problemləri şərh edilir.

Monoqrafiyanın "Azərbaycan ədəbiyyatının milli hərəkət dövründə özünüdərk" adlanan üçüncü fəsildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı və ədəbi hərəkətdə milli oyanış, "Füyuzat" və füyuzatçıların yaradıcılığında milli özünüdərk məsələləri, Sabir satirasında özünüdərk və milli kimlik, maarifçi realistlərin yaradıcılığında vətən və vətəndaşlıq motivləri, tənqidi realistlərin yaradıcılığında vətən və xalq taleyi problemi, "Açıq söz" qəzeti və milli ideya məsələsi elmi-nəzəri təhlildən keçirilir. Qeyd edilir ki, molla-nəsrəddinçilər ədəbi məktəbi xalqın özünüdərk prosesində ayrıca bir mərhələdir. Məhz bu jurnalın sayəsində cəmiyyət və onun bütün təbəqələri özünə yenidən baxdı, onun tənqid filtrindən keçərək özünü tanıdı. Xalqın özünü tanımasında, dövrün ictimai-siyasi proseslərinin dərk edilməsində jurnalın və onun müəlliflərinin əvəzsiz rolu oldu. Azərbaycan ədəbi, ictimai, mədəni şüurunun formalaşmasında "Füyuzat" dərgisinin roluna xüsusi önəm verən müəllif yazır: "Cəmi bir il ömür sürməsinə baxmayaraq, onun yaratdığı yol, qoyduğu konsepsiya, işlətdiyi dil, bədi estetik düşüncə, romantizm cərəyanına təkən verməsi, romantikləri öz ətrafında toplaması və s. yeni bir ictimai, əxlaqi, ədəbi şüurun formalaş-

masından xəbər verirdi. Nə qədər qəribə də olsa, cəmi bir illik fəaliyyəti bir əsrdən sonra da onun qoyduğu yol, yaratdığı ədəbi-estetik təsir haqqında danışmağa imkan verir".

Monoqrafiyanın sonuncu-dördüncü fəslə "Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı milli özünüdərk yeni mərhələsi kimi" adlanır. Bu fəsil də özlüyündə yeddi bölümü əhatələyir. Müəllif qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində həm türk adı, həm də türkcülük ideyası Azərbaycan ədəbi, ictimai-siyasi mühitinə daxil olur. Ə.Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" məqaləsini milli özünüdərk formalaşması istiqamətində Azərbaycan ədəbi, elmi, ictimai-siyasi mühitinə böyük təsir kimi dəyərləndirir.

Poeziyada türk adı və onun milli özünüdərk M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Müznib, H.Cavid, Ə.Cənnəti və başqalarının yaradıcılığında aydın ifadə olunurdu. Tədqiqat əsərində bu şairlərin yaradıcılığında da bədi nümunələr göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, XX

can mədəniyyəti və incəsənəti", "Azərbaycan teatr tarixi", "Mədəniyyətə tarixilik və müasirlik", "Hüseyn Cavid:ideal həqiqət axtarışı", "Ənənədən başlanan yol", "İllərin izi ilə", "Romantizm: təşəkkül, problemləri, şəxsiyyətləri" və s. əsərləri yüksək nəzəri səviyyəsi və elmi yeniliyi ilə seçilir. T.Əfəndiyev Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunmuş çoxsaylı elmi və publisistik məqalələrin müəllifidir. Xaricdə keçirilmiş bir çox elmi-nəzəri konfrans və simpoziumlarda məruzəçi kimi çıxış etmişdir. Görkəmli elm və mədəniyyət xadimi T.Əfəndiyev "Əməkdar incəsənət xadimi", "Əməkdar elm xadimi", "Şöhrət" ordeni və "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu" ilə təltif edilib. T.Əfəndiyev müxtəlif illərdə "Humay", Akademik Yusif Məmmədəliyev adına mükafatlara və Azərbaycan teatr xadimləri İttifaqının Qızıl Medala layiq görülmüşdür. 2013-cü ildə isə "Dünya Mədəniyyəti İnstitutunun Akademiki" fəxri adı ilə təltif edilmişdir. T.Əfəndiyev on-

larla aspirant və doktorantın elmi rəhbəri olub. O, bir sıra elmi monoqrafiya və dərsliklərin redaktoru olub və ön söz yazıb. Bir neçə dərsliyi və dərs vəsaiti çap olunub. Timuçin müəllim Azərbaycan ədəbiyyatının, elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin şərəfini daim yüksək tutan təəssübkeş ziyalılarımızdandır. Bu yerdə unudulmaz xalq şairi Qabilin alimə həsr etdiyi məqaləsi yadıma düşür: "Timuçin müəllim hər bir insanın yerini bilən ziyalı şəxsiyyətdir. O, öz tələbələrinə və müəllimlərinə həmişə qayğı və tələbkarlıqla yanaşır. İstedadlı tələbələri o, müqəddəs varlıq kimi qoruyur və onların qeydində qalır. Timuçin Əfəndiyev Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan bir şəxsdir. Bu gün rəhmətlik İlyas müəllimin ruhu şaddır. Ona görə şaddır ki, soyadını daşıyan Elçin və Timuçin qanadlı oğlanları respublikamızda böyük hörmət və nüfuz sahibidirlər.

Timuçin həm də nümunəvi bir övlad kimi fəxr ediləsi oğuldur. Ataya, valideynlərə hörmət onun üçün ən müqəddəs keyfiyyətdir. O, həmişə fəxr edir ki, yazıçı İlyas Əfəndiyevin oğluyam. Mən də fəxr edirəm ki, unudulmaz dostum İlyas Əfəndiyevin ocağında Timuçin kimi davamçısı var. Mən Timuçini əziz qardaşlığım sayıram. Onun uşaq tərəvətlə sadəliyi Allahın bəxş etdiyi ən gözəl xasiyyətdir".

İyulun 17-si professor Timuçin Əfəndiyevin doğum günüdür. Gənclik ehtirası ilə elmi fəaliyyətini davam etdirən, ədəbiyyat və mədəniyyətə nəfəs alan, yüksək ziyallığı ilə nüfuz və hörmət qazanan böyük şəxsiyyəti - Timuçin müəllimi doğum günü münasibətilə səmimi qəlbədən təbrik edir, ona uzun ömür, cansağlığı və yeni-yeni uğurlar arzulayırıram.

Vəfa Xanoğlu
Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru